

Jadran Kale

Muzej grada Šibenika
p. p. 7, HR-22001 Šibenik
jadran.kale@gmail.com

Kako dematerijalizirati kamen? Vodnjanski poučak

Pregledni rad | Review
UDK 712.35+728.61>(497.571):902.3
Primljeno | Received: 29. III. 2016.

Izvadak

Prve registracije suhozidnih kulturnih dobara i početak njihovih obnova povod su početnoj analizi njihove zaštite, kakva se u Hrvatskoj protekloga desetljeća preklapila s početkom registracija nematerijalnih kulturnih dobara. Stoga su razmotrena postupanja uz prva uvrštavanja u Registar kulturnih dobara, obnove, očuvanja i njihove implikacije. Kao najvažnija konzervatorska praksa pokazuje se ona koja je bila potaknuta izgradnjom novijih dionica Istarskoga ipsilona. U članku se iznose i prijedlozi unaprjeđenja društvene skrbi za ovaj vid kulturne baštine.

Abstract

First registrations of drystone walls as cultural goods and the beginning of their restoration have given the impetus for the initial analysis of their protection. Over the last decade, this coincided with the introduction of registration of intangible cultural heritage in Croatia. The author deals with the steps taken during the first inclusions of drystone walls in the Cultural Heritage Registry, their restoration, preservation and significance. The most important conservational practice is the one prompted by the construction of the new sections of the Istrian Motorway. This article proposes improvements to the way in which the society cares for this type of cultural heritage.

Ključne riječi: kulturni krajolik, nematerijalna kulturna baština, lokalno znanje, suhozid

Key words: cultural landscape, intangible cultural heritage, local knowledge, drystone wall

Pred tipičnom temom primorskoga krajolika poput suhozida moglo bi se ustvrditi kako se povećalo nad njima našlo nadnošeno rukom konflikta, rušenja i razaranja. Prisjetimo li se kako su se prve konzervatorske odredbe uopće pojavile vezane za Kolosej ispunjen pijeskom i okrvavljen žrtvama kršćanskih mučenika, prvi popisi nakon pustošenja u Francuskoj revoluciji, a na koncu je i samo današnje „kulturno dobro“ iz prvoga navođenja u Haaškoj konvenciji 1954. svoj terminološki život začelo kao civilizacijska reakcija na „poravnavanje“ baštine poput Varšave, Dresdena i Nagasakija, upravo se zakonomjernim doima to što je prvi bilježitelj njihovih mjera i tlocrta 1911. teren obilazio vojnim brodom iz nedaleke ratne luke utemeljene nakon austrijskih poraza u sjevernoj Italiji,¹ građevine su lažnoga svoda prvi put monografski evidentirane za popisivanja ratne štete zbog reparacijskih zahtjeva nakon Drugoga svjetskog rata,² a prvo se proglašavanje zaštićenoga kulturnog krajolika 1972. zbililo na terasastim padinama koje su nakon prosijecanja brzom cestom postale otvorene projektima agresivnoga preslojavanja zatečene artikulacije prostora.³ Uostalom, već su i kulturni krajolici antičkih parcelacija svojom kolonizacijskom prošlošću kod nas, kao i drugdje,⁴ faktički spomenici izгона, porobljavanja ili etničkoga čišćenja domorodačkoga stanovništva, dok je na drugom kraju kronološkoga spektra teren legendarna fotografija „Trud ljudskih ruku“ iz Palače Ujedinjenih naroda odraz krajobraznoga diktata iz godina otvorenoga državnog terora. Estetizacijska redukcija hegemonijskih otisaka u krajoliku podsjeća na europsko udivljenje životonosnim krumpirom, ali bez spomena imperijalnih grabeži i genocida koji leže iza te spasonosne stečevine. Pastoralni narativi kulturnih krajolika postoje kao kovanice kakvima se ne zagleda naličje – pri harmonijskim hvalospjevima izostavljaju se stope pobolijevanja i smrtnosti ili ugasla naselja, dok moraliziranja nad mukotrpnim kultivacijama krša ne uključuju i povijesne pokazatelje pravne sigurnosti obrađivača zemlje i liberalnosti vlasničkih sustava. Krajolik i njegova kultura na taj način zorno govore tek o svojim opažacima i kontinuitetu kondicioniranja antimoderni-

1 Luka Jelić, *Hrvatski spomenici ninskoga područja iz dobe narodnih vladara*, Zagreb 1911. Ovo je terensko istraživanje oko ratne luke Mandalina utjecalo na Ivekovićev izbor terena i preuzimanje dijela terminologije bez etnografske potvrde („poljarice“).

2 Aleksandar Freudenreich, *Narod gradi na ogoljenom krasu. Zapažanja, snimci i crteži arhitekta* (dalje: *Narod gradi na ogoljenom krasu*), Zagreb – Beograd 1962., 43-59.

3 Šumarski projekt na praputnjarskim *prezidama* prosječenima Jadranskom turističkom cestom u Bakarskom zaljevu; Jadran Kale, „Prijedlog modela inventarizacije suhozida“, *Prostor*, 18, 2, 2010., 452-467.

4 Tracey Rihll, „War, slavery, and settlement in early Greece“, *War and Society in the Greek World*, ed. John Rich and Graham Shipley, London – New York 1993., 99.

tetskih protudoza. Prešućivanje društvenih turbulencija prostora njihova je najzornija deklaracija.

Konzervatorska praksa je u takvim krajolicima s vremenom od ambijentalnih evidencija vodila k registracijama nepokretnih kulturnih dobara, no sami upisi u zaštitne registre nisu istaknuli tek vernakularne strukture već, s vremenom, i načine njihove gradnje. Tim smo putem pred registriranim kulturnim dobrima građenima u suhozidu dospjeli do uključenih nematerijalnih kulturnih dobara, tj. lokalnih znanja potrebnih za izgradnju, korištenje, popravljavanje i održavanje njihovih prepoznatljivih oblika.⁵ Zbog toga ćemo na ovom mjestu pokušati raščlaniti značaj primijenjenih registracija ovih kulturnih dobara. Nakon definiranja polazišta, u tome će nam pomoći i dosadašnji primjeri obnova. Za takav nam je zadatak dosad najvažniji orijentir onaj istarski. Križanja tri prisutne registracijske vrste kulturnih dobara zaključit ćemo prijedlozima za unaprjeđenje društvenih praksi upravljanja baštinom.

Analitička polazišta

Prvi korak u pristupanju svakoj temi je jasno imenovanje uključenih pojava, pri čemu se susrećemo s više poteškoća. Tipsko uopćavanje lažno svodenih građevina kao *bunja* terminološki nije korektno. U rodonačelničkom članku *kažuni* nisu bili spominjani jednostavno stoga što su se piscu tada nalazili s druge strane državne granice.⁶ S druge strane, analiza pojma *suhozid* raskriva njegovu nevernakularnu, akademsku artikulaciju. Danas nam ta riječ ne znači isto kao u vremenu na koje se najčešće želi referirati. Leksikografski se razaznaje kako govornici predindustrijskoga doba suhozidom ne bi smatrali zid nasut zemljom,⁷ tada je najvažniji dio definicije bio kako se radi o „kršljivom zidu bez japna“.⁸ U XVIII. st. Belostenec o latinskoj riječi *maceria* piše kako je to „suhi zid bez morta“ i napućuje k natuknici „gomila“, gdje opisuju: „gomila, gromila – suhi zid s kamena bez vapna i morta, kak

5 Prvi hrvatski preventivni upisi nematerijalnih kulturnih dobara kolovoza 2003. odnosili su se na stare gradske obrte, uz pomoć konzervatorske pravne službe oblikujući rješenje kakvo im je moglo pomoći u očuvanju djelatnosti u središtu Zagreba. Zahvaljujem na konzultacijama kolegici Steli Cvetnić-Radnić iz zagrebačkoga gradskoga Konzervatorskog odjela. Prvi koncept nematerijalne kulturne baštine kod nas potječe iz konzervatorske prakse: Beata Gotthardi-Pavlovsky, „Folklorna građa i pitanje njezine zaštite“, *Makedonski folklor*, 1, 1969., 397–406.

6 Ćiril Metod Iveković, „Bunje, čemeri, poljarice“, *Zbornik kralja Tomislava*, Zagreb 1925., 413–429.

7 *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, dio XXII: zaklapača – zlotvor, obradili Josip Jedvaj i dr., Zagreb 1975., 851.

8 Jadran Kale, „Tematski odabir iz Kalepina“, *Jezikoslovac fra Josip Jurin*, zbornik radova sa znanstvenog skupa, ur. Vilijam Lakić, Šibenik – Primošten 1999., 105.

pri morju načinjaju okolu trsja“.⁹ Belostenčev opis, kakav su kasnije slijedili i drugi domaći leksikografi, terminološki se nadovezuje na krajobrazno nazivlje korišteno u *Istarskom razvodu 1325.*, u kojem među orijentirima na otvorenom nema „zidova“ već se kao krajobrazni orijentiri navode *gromače*.¹⁰ Zidovi su toponimijski tipično pluralni, u vernakularnim idiomima tipično u kratkoj množini kao *zidi*. Diljem priobalja to su *međe/meje* i *ograde, podzidi* u terasama, *gomile, gromače, gromile* ili *mocire* u krčevinskim nasipima, *zidine* u ruševinama poput *mirina, kućina* ili *kućišta* itd. Sve takve građevine i strukture u prostoru objedinjava terminološka uključivost tehnike, gradnje *u suho (u mrtvo)*. K tome, vernakularni idiomi hrvatskoga jezika često čuvaju prestandardizacijski pridjevski izgovor *suvo* kakav je prethodio novooblikovanom suglasniku, dok se stariji praslavenski grleni sljednik u govoru tijekom prethodna dva stoljeća izgubio.¹¹

Zbog svih se ovih razloga riječ suhozid raskriva kao akademizam koji se u običnom govoru iz književnoga standarda usvojio tek u industrijskom dobu. Ne radi se o kontaminaciji ili raritetu, već o redovitoj pojavi kakva tek potvrđuje njezin moderan život. Novouspostavljeni pojmovi s važnim izrazima kakvi su opisali puni društveni krug s današnjim korištenjima uzduž i poprijeko čitavoga društva, poput riječi zadruga ili nošnja, prije XIX. st. u hrvatskom jeziku nisu postojali. Zajedno sa suhozidom ostavština su romantičarskih i na njima utemeljenih idealiziranja dugovječnih i starodrevnih nenačetih izvornosti interakcijama nekompromitiranoga i harmoničnoga seoskog puka. U stvarnosti su se takve idilične fikcije, skrojene po mjeri ideoloških mobilizacija gradskih elita, odnosile na kulturne pojave normirane upravo modernim interesom. Puristički shvaćena „lokalna tradicija“ je oksimoron jer je svaka tradicija dijaloška i podrazumijeva razmjene, reakcije, doprinose i prilagodbe.¹² „Tradiciju su pomogli oblikovati novi kontakti s vanjskim svijetom, a ne izolacija.“¹³ Zbog toga je istraživač kulture okrenut razumijevanju procesa i interakcija, dok esencijaliziranje oblika predstavlja statički redukcionizam karakterističan za umjetničke refleksije i mobilizacijske programe.

9 Ivan Belostenec, *Gazophylacium*, Zagreb 1972. (prvo izdanje: Zagreb 1740.), I, 753 i II, 109.

10 *Istarski razvod*, prir. Josip Bratulić, Pula 1989., 160.

11 Ranko Matasović, *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*, Zagreb 2008., 165.

12 „Drugim riječima, fraza poput ‘lokalno rukotvorstvo’ je nešto poput oksimorona.“ Colleen E. Kriger, *Cloth in West African History*, Lanham 2006., 172.

13 Roberta Pollack Seid, *The Dissolution of Traditional Rural Culture in Nineteenth-Century France*, New York – London 1987., 160.

Nakon terminološkoga polazišta, drugi bitan aspekt odvagivanja izvornosti u današnjim autentičnim načinima postupanja s baštinom predstavlja njezino datiranje. Nekritičko navođenje tvrdnji o starodrevnim građevinama i njihovim kontinuirano rabljenim tehnikama još od najdrevnijih kulturnih slojeva predstavlja izvanznanstvenu cijenu ideologema starosti kakvim su se u raznim prilikama i razmjerima legitimirale standardizacije iz djelokruga hegemonijskih projekata, njihovih lokalnih reakcija i tako autoriziranih kulturnih verifikatora. Potonji su karakteristično neraspoloženi spram lokalnih idioma, pridržanih partikularnih i manjinskih kulturnih praksi.¹⁴ U raznim je nacionalnim mobilizacijama po takve bilo bolje da ih se štuje ili makar tolerira kao zagubljene odraze svenacionalnih iskona. I na ovakvim mjestima propitivanje autentičnosti po bukvalnoj starosti materijala nudi manje odgovora od datiranja, historizacija i procjenjivanja dugotrajnih održivosti lokalnih rješenja – dakle, znanja prakticiranih u pripadnim društvenim i gospodarskim okvirima.¹⁵

Datiranja lažno svodenih građevina vrlo su rijetka.¹⁶ Posebnu temu predstavljaju arheološke datacije prethistorijskih gradina, gradinskih naselja i asociраних krajobraznih struktura. Arheološka datiranja suhozida moguća su zahvaljujući epigrafici, kao u terminacijskom slučaju Grčkog zida kod Jablanca.¹⁷ Čitav je datacijski preostatak vezan za pojedine strukture u povijesnim naseljima, za period srednjovjekovne i ranonovovjekovne vitizacije, kada su trgovačke uključenosti u veće države uzgoj žitarica na krškim poljima zamjenjivale kultiviranjem vinove loze, te na koncu za moderno razdoblje težačkoga otkupljivanja obrađivanih zemljišta i širenje kultiviranja na prostrana područja izvan krških polja u godinama vinarske konjunktore koncem XIX. stoljeća. Razmjerno najveći dio intenzivnih uređivanja za viti-kulturu klimatski prikladna pojasa otoka i obale, geografski omeđivoga na područja najgušćih rasporeda linearnih suhozida, pojedinačnih i složenih građevina, može se datirati u potonje razdoblje. Kulturni krajolici jadranske Hrvatske plod su moderniteta, trgovačkih dosega omogućenih plovidbama

14 Don D. Fowler, „Uses of the Past: Archaeology in the Service of the State“, u: *Histories of Archaeology*, Oxford 2008., 93-119.

15 *Nava Conference on Authenticity*, ed. Knut Einar Larsen, Trondheim 1995.

16 Berislav Horvatić, „Puntarske komarde iz 1577. godine“, *Saće*, 19, 2000., 18; Borut Juvanec, „Šuplja gromila“, *Prostor*, 8, 2000., 43-54; Jadran Kale, „Fantovi dvori“, *Ethnologica Dalmatica*, 21, 2014., 139-151. Kritika povijesnih izvora u Jadran Kale, „Je li se u neolitiku živjelo u bunjama?“, *Područje Šibenske županije od pretpovijesti do srednjega vijeka*, ur. Božidar Čečuk, Izdanja HAD-a, 19, 1998., 75-82.

17 Miroslav Glavičić, „Željeznodobna i antička naselja podno Velebita“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 31, 1992., 97-120.

parobroda nakrcanih bačvama vina u doba godine kada su jedrenjaci starijih vremena morali ostati vezani uz obalu, kao i o integriranom kontinentalnom tržištu tim dobrima, gdje je poharanost zapadnijih europskih vinograda filokserom otvorila velika nova tržišta. To stoga i nisu isključivo lokalni povijesni kulturni krajolici.¹⁸ Ustrajavanje na dodjeljivanju vrijednosti uslijed njihove ahistorizirane lokalnosti bi među kulturnopovijesnim postupcima nalikovalo diskvalifikaciji nacionalnih ostvarenja iz krila raznih svekontinentalnih stilskih usmjerenja i pokreta. Vernakularni graditelji nisu učeni polaznici stilskih škola, no rezultati njihovih gospodarskih aktivnosti kakvima se kasnije pridao i estetski značaj dijele zajednički privredni nazivnik što preseže međe lokalnoga i nacionalnoga. Uz ovu krajobraznu glavninu, kulturni krajolici medijevalne vitizacije (često srasli s okućnicama starih naselja karakteristično smještenih uz prisojne rubove krških polja) i prethistorijski ostatci gradinskih struktura predstavljaju tek manje dijelove ukupnoga našega kulturnoga nasljeđa ove vrste. Uslijed povijesnih agrarnih reformi i otkupa zemljišta to se odnosi i na nevinogradarske krajolike, poput agropastoralnih ili čisto pastirskih.¹⁹

Konzervatorska praksa

Najveći utjecaj na načine postupanja sa suhozidnim krajolicima kod nas su prouzrokovale inicijative velikih građevinskih projekata, ponajprije u Starogradskom polju (hori) na Hvaru i s Istarskim ipsilonom. Na Hvaru je koncem 1980-ih zatraženo proširenje i asfaltiranje sportskoga uzletišta na Ivončevim njivama usred Starogradskega polja, žalba je odbijena 1990., a inicijativa zanovljena 1992., nakon čega je na području obuhvata Polja 1993. uspostavljen status „arheološkoga parka“.²⁰ Uvrštavanjem hore u Popis svjetske baštine 2008. kao kulturnoga krajolika može se konstatirati da se arheološki koncipiran fenomen u hodu antropologizirao, tako da javna ustanova Agencija za upravljanje Starogradskim poljem danas, među ostalim, bdije i nad vinogradarskim i vinarskim postupcima da bi odgovarajuće boce mogle ponijeti oznaku kultivacije s područja hore.

18 Ovakvu vrstu lokaliteta na odgovarajući način ističe mogućnost tematske prijave za Oznaku europske baštine, ustanovljene odlukom Europskoga parlamenta 1194/2011/EU.

19 Poprječni suhozidi Kornata kao međe „kupovštine prve ruke“ ne mogu biti stariji od početaka otkupā 1859., dok su istovrsni suhozidi Paga nastajali nakon upravne odluke iz 1817. godine. Sven Kulušić, *Knjiga o Kornatima*, Murter 1996., 257; Petar Rumora, *Izvišće ob općinskim pašnjacima na Pagu i njihova dioba*, Senj 1914., 28.

20 Branko Kirigin, „Starogradsko polje od prethistorije do ranog srednjeg vijeka“, *Mogućnosti*, 1-2, 1993., 182-207.

Drugo je najveće područje antičke parcelacije u Hrvatskoj, pulski ager, svoju antropološku preobrazbu doživjelo kad mu se primaklo cestovno gradilište Istarskoga ipsilona. Investitor je svoju zakonsku obvezu spram kulturne baštine pronalazive na trasi regulirao s Ministarstvom kulture, koje je putem svoje mreže područnih odjela od izdavanja konzervatorskih uvjeta za dozvolu gradnje 1997. do same gradnje 2005. – 2008. ovaj prostor procjenjivalo gotovo isključivo („90 %“) kao arheološko nalazište te i propisivalo samo arheološki nadzor radova. Stoga su se kustosi Arheološkoga muzeja Istre iz Pule pri reambulaciji terena našli u popisivanju kažuna te ustanovili da nema arheoloških nalaza kakvi bi iziskivali građevinske radove ili promjenu projekta no kako tek predstoji etnografski rad. Osim potrebe takvoga dokumentiranja, zaključeno je i iduće: „Uništena graditeljska etnografska baština mora se na određeni način kompenzirati ulaganjem u istraživanje, konzervaciju i prezentaciju analognih objekata u neposrednoj blizini ceste (tj. izvan zaštitne ograde). Investitor se upućuje na suradnju s Gradom Vodnjanom gdje već postoji započeti program obnove kažuna i suhozida. Taj program treba nadopuniti projektom zaštitnih radova na objektima u neposrednoj blizini ceste i onima koji su u vizualnom kontaktu s prometnicom. Ukoliko iz tehničkih razloga nije moguće obnoviti građevine uz prometnicu svrsishodnim i poželjnim smatra se i obnova istaknutih spomeničkih cjelina i na drugom mjestu etnozone grada Vodnjana.“²¹

Terminologija „etnozone“ podrijetlo duguje nominalnim „etnografskim zonama“ već spomenute originalne konzervatorske invencije iz prve polovice 70-ih godina u Konzervatorskom odjelu u Rijeci. Semantički korektan naziv zoniranja prostora zbog njegovih sadržaja za prakticiranje etnografske (kvalitativne) metodologije istraživanja kulture danas u jednakom smislu izričemo kao „kulturni krajolik“. Za razliku od ambijenta Takale nad Bakarcem iz 60-ih godina, investitorov je zadatak na gotovo ravnom terenu trase Ipsilona kroz Vodnjanštinu bio mnogo dohvatniji, tako da je ušao u obnavljanje kažuna izvan same trase, za koje je tražio obvezivanje vlasnika na njihovo daljnje održavanje²² i razgradnju kažuna s trase čije je gradivo stavio na raspolaganje Gradu Vodnjanu. Ova je razgradnja predstavljala i polazni udio u investitorovoj „participaciji u programu obnove baštine etno-

21 Iz zapisnika sastanka investitora, lokalnih samouprava i konzervatora u Konzervatorskom odjelu u Puli 24. svibnja 2005. godine. Ministarstvu kulture i njegovom Konzervatorskom odjelu u Puli zahvaljujem na dopuštenom radu na dokumentima.

22 Dopis od 13. lipnja 2006.

zone Vodnjan“, s Gradom ugovorenoj 22. studenoga 2006. godine. Investitorovo nalaženje licencirane tvrtke na javnom natječaju bilo je zamašnjakom kapacitiranja toga privatnog poduzeća i njegovih radnika već otprije izvršenih na popravcima povijesnih zdanja, čiji su ambijenti uključivali i suhozide. Ovaj način razrješenja investitorsko-konzervatorskoga postupka u krajoliku koji je isprva predstavljen samo arheološki vrijednim zasnovao je sezonsku svečanost prakticiranja umijeća gradnje kažuna „Moj kažun – La mia casita“, čije je ugovaranje s građevinarskom tvrtkom nastavio činiti Grad Vodnjan. Dijelom je toga nastojanja i njegov godišnji program potpora popravljanja kažuna, koji teče od 2008., kao i formaliziranje „etnozone“ u inicijativi krajobrazne zaštite sjeverozapadne Vodnjanštine, koja je 26. veljače 2010. dovela do njezine preventivne zaštite.

Za razliku od arheološki kondicioniranoga zadatka reambulacije terena izgradnje Istarskoga ipsilona na Vodnjanštini, projekt izgradnje malih hidroelektrana 2002. na rječici Krupi, pritoci Zrmanje, za investitora je zbog obveza spram zatečene baštine u prvom planu imao provjeru trasa tlačnih cijevi kroz krške fenomene Parka prirode Južni Velebit. Pri tim je rekognosciranjima na trasi projekta kao kulturno dobro istaknut Kudin most, 109 metara dugo suhozidno premošćenje Krupe pomoću 12 sedrenih lukova. Prvi je popravak pod nadzorom arhitekta iz Konzervatorskoga odjela u Zadru učinjen 2003., nakon čega je Park prirode most uključio u planinarski itinerar i postavio obavijesnu ploču. Most je kao kulturno dobro preventivno registriran 16. travnja 2005. godine. Formalnu poteškoću pred trajnu registraciju (provedenu 24. travnja 2013.) činio je njegov riječni smještaj izvan katastarske čestice, no sadržajno je najvažniju otežicu održavanja mosta predstavljao nedostatak stanovnika u Veselinovićima, zaselku sela Golubić, izbjeglih u ratu. Njihov povratak u godinama nakon prvoga popravljivanja mosta omogućio je rješavanje krajobraznoga funkcioniranja mosta, koji se nadovezuje na stazu koja od Veselinovića vodi do Velike luke, najveće od sedam obližnjih zemljišta nataloženih u okukama rijeke, produžavajući u smjeru Žegara i sajmenе komunikacije s Kistanjama, koja je bila vitalna u godinama stasavanja toga mjesta kao trgovačkoga središta Bukovice početkom XX. stoljeća. Velika luka se kao oranica s mostom vezivala upravljanjem pritiska vode za navodnjavanje kroz njegove najniže lukove, a dio je vode upravljen k mlinici za ondje uzgojeni kukuruz. Sigurnost mosta izravno ovisi o protočnosti kanala za usmjeravanje toka kroz

lukove mosta. Najduži među njima doseže dvadesetak metara, tako da se može reći kako ukupna građevina mosta ima svoj vidljivi dio u lukovima i nevidljivi dio pod vodom pred njima,²³ no konzervacija je 2003. tretirala samo načete lukove. Zarastanje dovodnih kanala i začepljivanje protoka dovodi do kritičnih porasta bujičnih vodostaja te voda pri dosezanju zaglavljenih sedrenih kamenova lukova izbija te dijelove pa nastavlja urušavanjem i otplavlivanjem nižih sedrenih blokova. Zbog toga se sastavnim dijelom popravka i prevencije bujičnih šteta pokazalo kontinuirano čišćenje riječne vegetacije i naplavina u lukovima te održavanje tih kanala što su u sklopu konzervatorskoga projekta ručnim alatom učinili seljani. Dijelovi lukova koji su otplavljeni izvan dohvata u popravku su (koji je obavila licencirana tvrtka) zamijenjeni sedrom, što se u dogovoru s Parkom prirode iz obližnjih podzida nadomjestilo vapnencem. Djelotvoran popravak je, dakle, postao moguć tek poratnim povratkom stanovništva susjednih sela i primjenom lokalno kondicioniranoga znanja.²⁴

Inovativna je organizacija popravka obavljena i koncem lipnja 2004. u Puntu na Krku, gdje je ured Turističke zajednice od lokalne obitelji pastira vještih u gradnji kamenom naručio popravak zdenca na predjelu Kandija. Takva ukopana vrsta zdenca osobita je po funkcionalnosti bez korištenoga vezivnog gradiva jer važnu ulogu ima konfiguracija zemljišta i sastav tla. Na nedalekom se terenu 17. ožujka 2007. u organizaciji udruge Sinjali iz Baške zbila i prva obnova *mrgara*, onih panoramski najprivlačnijih koji se nalaze na Lipici.²⁵ Prva je obnova jedne takve građevine s prostorijama učinjena 2009. na Rašinoj bunji na predjelu Okit pod istoimenim brdom u blizini Vodica pored Šibenika. Riječ je o građevini koju čine četiri prostorije objedinjene istim artikuliranim suhozidnim nasipom,²⁶ od kojih su dvije veće povezane unutarnjim prolazom u šiljastom profilu lažnoga luka, što je jedini poznati istočnojadranski primjer tako izgrađena prolaza među prostorijama. Uvučenija je prostorija na motkama uglavljenima u zidove imala ležaj, dok je u kutu prostorije do ulaza ognjište. Dio se krovišta uvučenije prostorije, upravo na mjestu gdje je bio zidni otvor, urušavao kao posljedica

23 Takav sastavni dio funkcioniranja mosta osigurava i staza za krupnu i opterećenu stoku, koja je vodila pored mosta s prijelazom na njegovu drugu stranu ispod u tu svrhu povišena luka.

24 Zahvaljujem voditeljici obnova Leposavi Petri iz Konzervatorskoga odjela u Zadru na pomoći i konzultacijama.

25 Denis Lešić i dr., *Tajne otoka Krka*, Krk 2010., 133.

26 Odsustvo višeprostornih pseudokupola u Istri (dosad su poznate dvije na Hvaru, tri u okolici Šibenika, dvije na Pašmanu, jedna na Braču i ruševine tri takve na Dugom otoku) svjedoči o važnosti datacija i historiziranoga tumačenja jer su sve periodizirane u doba vinarske konjunktore.

štete začete još u vrijeme bliske eksplozije granate u Drugom svjetskom ratu. S druge strane građevine je, zbog njezine napuštenosti i kasnijega korištenja drugih, betonski građenih zdanja, na rubu zida i unutar njega ojačao bršljan. Nakon trajnoga upisa u Registar kulturnih dobara 30. lipnja 2008. (preventivni je upis bio 30. listopada 1998.) pojavio se interes lokalne samouprave za suhozide. Komunalno je poduzeće posjeklo bršljan, postavljena je poučna ploča i otvorene su subvencije za popravak prijavljivanih bunja. Po propisima je obnovu registriranoga kulturnog dobra učinila lokalna licencirana tvrtka, no sam popravak građenjem *u suho* obavio je lokalni graditelj po izboru lokalne samouprave. Pri popravku krovišta uvučenije prostorije nije obnovljen zidni otvor, tako da je taj prostor postao neprivlačan zbog oskudnoga svjetla iz prolaza. Armaturni učinak grana bršljana nije nadomješten preslagivanjem zida uz polipropilensku geotekstilnu mrežu, kakva se koristi pri sličnim uklanjanjima vegetacije iz spomeničkih suhozida,²⁷ dok je korištenje strojno smrvljenoga kamenja različite finoće tipski pogodnoga za rad s betonom (tzv. agregat 0 – 30 mm) obnovljene dijelove zida pretvorilo u klizište.²⁸ Nakon zarušavanja u kolovozu i rujnu 2011. uklonjeni su putokazi prema kulturnom dobru, građevina je poduprta i ograđena, a njezin je ulaz zatvoren.

Dematerijalizacija krajolika iz kamena u kulturnu praksu

Prva studija o povezanosti značenja nematerijalne kulturne baštine i kulturnoga krajolika bila je dijelom obrazloženja za uvrštavanje Amalfijske obale u Popis svjetske baštine 1997. godine. Autorica toga aspekta ekspertize, arhitektica Carla Maurano, svoje je glavne teze izložila i u Splitu srpnja 2004.,²⁹ a kasnije su i objavljene u izdanju Europskoga sveučilišnoga centra za zaštitu kulturne baštine iz Ravella u Italiji.³⁰ Maurano je, zapravo, provela antropo-

27 Za južnoafrička arheološka nalazišta kulture madzimbabve v. Weber Ndoro, *Your Monument, Our Shrine: The Preservation of Great Zimbabwe* (dalje: *Your Monument, Our Shrine*), Uppsala 2001., 58. U prethistorijskoj grobnici Newgrange su se, bez riskiranja ICOMOS-ove preporuke za uvrštavanje u Popis svjetske baštine 1993., u zidu koristile skrivene rigidne armature. Henry Cleere, „The Evaluation of Authenticity in the Context of the World Heritage Convention“, *Nara Conference on Authenticity*, 63.

28 „Ne smije se koristiti ništa toliko sitno da se kasnije ispere kišom... [Uporaba materijala poput pijeska] je fatalno lak način za izravnavanje unutrašnjosti i pripremu nečega što se doima poput dobroga ležišta za veće kamenje. No ovo za zid znači smrt.“ Frederick Rainsford-Hannay, *Dry Stone Walling*, London 1957., 40.

29 Konzervatorski skup o nematerijalnoj kulturnoj baštini za zemlje jugoistočne Europe Ministarstvo je kulture provelo u koordinaciji s UNESCO-om, u neposrednoj organizaciji FORMEZ-a iz Italije i Centra za mirovne studije iz Zagreba. Kolegama iz Uprave za zaštitu kulturne baštine dugujem zahvalnost na pozivu za prisustvovanje skupu.

30 Carla Maurano, *La costiera amalfitana: il patrimonio intangibile di un paesaggio culturale* (dalje: *La costiera amalfitana*), Ravello 2005.

lošku analizu korištenja prostora i kulturni krajolik protumačila kao praksu lokalnoga znanja. Suhozidne terase dio su irigacijskoga sustava za provođenje vode iz šumske visoravni, preko cisterni i kroz kanale do kaskadnih voćnjaka. Uglavnom se radi o nasadima krupnih limuna čijim se sokom ondje zamjenjuje ocat i čija se kora jede, a jedinim pravim talijanskim *limoncellom* drži se upravo amalfijski. Istim irigacijskim trasama krajolik je posvećen raznim kulturnim praksama koje čine procesiju do svetišta Gospe od Pomoći povrh terasa i cisterni, s uključenom prepoznatljivom lokalnom kulturom glazbe i plesa popratnih okupljanja i svečanosti. Giovanni Villani, arhitekt iz konzervatorskoga ureda nadležnoga za taj krajolik, takav interpretacijski pristup objašnjava kao dio dugoga povijesnog slijeda estetske karakterizacije krajobraznoga doživljaja, kakvi su se na rimskim ruševinama s vremenom ustalili kao putopisni i likovni žanr. To je još od XVI. st. i sredina prvih konzervatorskih propisa, kao i uvriježavanja što relacijski i perceptivni pojam *krajolik* uopće znači, za razliku od faktografskoga i situacijskoga *okoliša*. Glorificiranje pejzažno dojmljivih krajolika domovine u totalitarističko je vrijeme polučilo prvu zaštitu *panoramskih ljepota*, kakve su se potom krenule i popisivati.³¹ Zakon je primjenjivan i u okupiranim dijelovima Hrvatske za Drugoga svjetskog rata, na što se možda odnosi tadašnja plomba na najvišem brdu Kornata.

Na takvom je terenu „za zadržavanje identiteta Amalfijske obale važno očuvati stare graditeljske tehnike, povlasticu koju uživa šaćica osoba zvanih *maestri*, omogućivši im držanje poduka i osposobljavanja u posebnim školama“.³² Tri stupnja tečaja gradnje suhozida s ispitom za dvogodišnje provjeravanoga majstora povrh svega je u udruzi *Dry Stone Walling Association* (DSWA) opisao Norman Haddow.³³ Iz područja primjene prvih nacionalnih zakona koji su uređivali nematerijalnu kulturnu baštinu, u Japanu i Južnoj Koreji postoji podrobna disertacijska analiza.³⁴ Po južnokorejskom zakonu *imatel*³⁵ nematerijalnoga kulturnog dobra mora biti stariji od 55 godina, za

31 Zakon br. 1497 o zaštiti prirodnih ljepota iz 1939. godine; Giovanni Villani, „I Beni Tangibili e Intangibili e il Paesaggio culturale, Tutela e legislazione: Il caso italiano“, u: *Studio comparato economico e giuridico dei nuovi modelli di gestione del patrimonio tangibile ed intangibile culturale e naturale e dei paesaggi culturali nel quadro delle politiche di sviluppo dei paesi del Mediterraneo*, Ravello 2006.

32 Maurano, *La costiera amalfitana*, 40.

33 Domen Zupančić, „Pogovor na mednarodni delavnici o suhozidu“, *Kras*, 110-111, 2011., 19.

34 Yang Jongsung, *Cultural Protection Policy in Korea: Intangible Cultural Properties and Living National Treasures*, Seoul 2003., 40-45.

35 U antropološkoj se terminologiji pasivna nazivanja nositeljima, kazivačima, izvodačima i sl. mijenjaju u korist aktivnoga shvaćanja kontinuiranoga stvaranja kulture od partnerski poimanih sugovornika, što se najjasnije razabire u znanstvenim etičkim kodeksima.

svoj rad uživa mjesečnu novčanu potporu, školarine svojih učenika, honorare za javne prezentacije, obiteljsko zdravstveno osiguranje, novčanu pomoć obitelji za pogreb, olakšicu za kupovinu doma ako ga ne posjeduje i državnu zaštitu u slučaju prirodnih nesreća. Zauzvrat je, pod prijetnjom globe ili gubitka statusa, svoje umijeće obvezan javno prakticirati i podučavati. Ondje gdje je to teško činiti, poput tradicija vezanih za nedohvatna mjesta u Sjevernoj Koreji, postoje državni centri u kojima se osim vježbi redovito priređuju i smotre. Imatelj nematerijalnoga kulturnog dobra (u novinstvu i javnosti uopće često nazivan „živom nacionalnom riznicom“, izraz zadržan od prvih zaštita hramskih riznica po europskom obrascu) kroz pet godina podučavanja u nekoliko stepenica i inačica stječe svoje „majstorske učenike“ iz kojih probire stipendiranog „asistenta-podučavatelja“ i finalnoga „kandidata za imatelja nematerijalnoga kulturnog dobra“. Svako nematerijalno kulturno dobro u pravilu ima po jednoga imatelja, a o postojanju takve osobe ovisi njegova registracija. Registracija nematerijalnoga kulturnog dobra prestaje ako je njegov imatelj umro bez kandidata spremnoga za promicanje. Nad tim napredovanjima bdije stručno povjerenstvo, a Ministarstvo kulture svake godine objavljuje s koliko sredstava raspolaže za godišnja podmirivanja svojih propisanih obveza spram imatelja registriranih nematerijalnih kulturnih dobara i polaznika njihovih poduka. Iz japanske je prakse opisana trogodišnja obnova trokatne pagode Ojamadera (*Oyamadera*) iz XV. st., koja se zbog truljenja baza stupova i popuštanja drvenih spojeva mora rastaviti najmanje jednom u četiri stoljeća s nizom manjih izmjena u međuvremenu. Zamjenjivani su dijelovi označavani datiranim žigovima, obnove su dokumentirane od XVII. st., a struktura je izvješća ustaljena od 1930-ih godina. Knut Einar Larsen je na pripremnoj radionici skupa o značenjima autentičnosti u Nari iznio pregled sadržaja tečajeva za graditelje, drvodjelje te polazne i napredne arhitekto-voditelje obnova, od kojih je za stjecanje licence potrebno savladati dva, a kojima se ispunjava obveza iz poglavlja „Zaštita tradicijskih tehnika“ uvrštenoga 1975. u Zakon o zaštiti kulturnih dobara.³⁶ Ovakve zakonske regulacije predstavljaju formalnu analogiju domaćih pučkih zvanja poput brodograditeljskoga majstora zvanoga *prôto*, na kakvom je odgovornost održanja tradicije ležala zbog vlasništva radionice i upošljavanja naučnika.³⁷

36 Knut Einar Larsen, „Authenticity in the Context of World Heritage: Japan and the Universal“, *Conference on Authenticity in Relation to the World Heritage Convention*, ed. Knut Einar Larsen and Nils Marstein, Trondheim 1994., 71.

37 Kratak opis toga pučkoga zvanja u Korčuli i Betini donosi Goran Filipi, *Betinska brodogradnja: etimologijski rječnik pučkog nazivlja*, Šibenik 1997., 199.

Legislativne refleksije

Uvođenje nematerijalne kulturne baštine u konzervatorski zakon 1999. ojačalo je loše strane proračunskoga koncepta zaštite kulturne baštine, kakav se naziva i fakultativnim.³⁸ Ako se zbog nekoga registriranoga nematerijalnoga kulturnog dobra na redovitom godišnjem natječaju Ministarstva kulture za prijavljivanje društvenih potreba u kulturi ne javi nitko, nema obveze po kojoj bi rad prenošenja umijeća bio poduprt i tradicija je kao predaja u toj godini formalno suspendirana. Srećom, ona živi i na razne neformalne načine, no tek sa čuvenjem uvrštenosti u Registar kulturnih dobara.³⁹ Adresiranje se udruga kao „imatelja nematerijalnoga kulturnog dobra“ iz dalekoistočnih uzora zbog liberalizirane legislativne kakovom se nakon 90-ih godina željelo pospješiti civilni aktivizam oslonilo i na neformalna udruženja s obvezama tek istoliko pobrojanim u rješenjima o uvrštavanju u Registar. S državne strane gledišta, stjecanje aure čuvara tradicijskih vrijednosti spada u sredstva legitimiranja kontrole nad javnim resursima, dok se imatelje nematerijalnih kulturnih dobara, tj. kolektivne stvaratelje kulture, u tim njihovim sposobnostima ne osnažuje na pouzdan i dugoročan način.

Dругu delikatnu točku predstavlja uopćavanje imatelja nematerijalnoga kulturnog dobra, zapravo majstora svojih obrta iz prvih zakonskih artikulacija koje su takvim reguliranjem slijedile svoje nacionalne odjeke Pokreta za umjetnost i obrt. Uvođenjem jezičnih idioma među zaštitiva nematerijalna kulturna dobra iskazan je smjer kakvim se fakultativna zaštita apstrahira još i šire, tako da se po zasadima polazne legislativne više ni ne može zamisliti tko bi uopće mogao biti registriran kao „živa riznica“, odnosno „imatelj nematerijalnoga kulturnog dobra“ sa svojim originalnim obvezama i povlasticama. Primjerenija mjesta utvrđivanja prestiža i čuvenja korištenja lokalnih govora mogu biti smotre vernakularnih pjesnika, pjevača ili nazdravičara, subvencije za rad lokalnih medija i radijskih postaja, dok se za junaka zaštite baštine takvim zakonskim rješenjem u svakoj situa-

38 „Za takve slučajeve država bi morala dati i za participaciju“ (Tanja Bukovčan, „Uživati u znanju; razgovor s Beatom Gotthardi Pavlovsky“, *Etnološka tribina*, 42, 2012., 288). Ocjenu fakultativnosti zaštite kulturne baštine iznosi Branislav Krstić, usporedivši je s francuskom obvezom državnoga sudjelovanja s 10 – 50 % troška u obnovi klasificiranih kulturnih dobara kakva podliježu godišnjim inspekcijama i 10 – 20 % troška u obnovi evidentiranih kulturnih dobara (razdioba je zakonski definirana 1913.). Plan obnova tim načinom omogućuje i sastavljanje preciznijega proračuna (Branislav Krstić, *Spomenička baština: svjedočanstvo i budućnost prošlosti. Tematska enciklopedija*, Beograd – Sarajevo – Zagreb 2010., 505).

39 Snagu takvih čuvenja na globalnoj razini demonstriraju uvrštenosti u Reprezentativni popis nematerijalne kulturne baštine čovječanstva ili Popis svjetske baštine, kakve ne polučuju nikakvu izravnu zaštitu.

ciji kompetitivnoga prebrojavanja ostvarenih registracija kao zaslužni čuvar tradicije samodeklamacijom zapravo promiče političar.

Specifična kritična točka registracije umijeća građenja bez vezivne tvari kao preventivno registriranoga nematerijalnoga kulturnog dobra iz 2013. tiče se primjene 15. članka Konvencije o očuvanju nematerijalne kulturne baštine, kojim se nematerijalna kulturna dobra definiraju vezanošću za zajednice, skupine ili pojedince.⁴⁰ Protumači li se takva zaštita doslovno, proizlazi kako od jednoga do drugoga kraja države gdje se takva umijeća prakticiraju (uključivo i preko granica, kao na primjeru kažuna) živi i stvara jedna lokalna zajednica, a zakonski „imatelj nematerijalnoga kulturnog dobra“ je iz majstora administrativno degenerirao u naciju. Ovakva ogluha na zakonski obvezujuću Konvenciju ne može ići u korist kolektivnih ambijenata u čijim se krilima zbivaju prijenosi i inoviranja prepoznatljivih formi i praksi jer lokalne zajednice sa svojim raznovrsnim građevinama i asociiranim znanjima dolaze u jedan jedini administrativni red gdje vrsnoća ili ugroženost njihove kulture ne nosi jasne prednosti. Takvim je postupkom pojednostavljena tek administrativna procedura, primjerice kod registriranoga nematerijalnoga kulturnog dobra korištenja *mirila (počivala)*, koje je kompilirano iz područja bogatoga ikonografskog inventara, ali lišenoga današnjeg korištenja, s drugim iz kojega su posuđene vitalne konotacije, no ondje skupa s popravljanjem betonom i mesingom. Anomalije poput uvrštavanja mediteranske prehrane u Reprezentativni popis nematerijalne baštine čovječanstva, rezultata multilateralne potpore ministarske inicijative bez uključivanja lokalnih zajednica uopće,⁴¹ pospješuju predodžbu kako cilj administrativne operabilnosti opravdava konzervatorska sredstva. Kao njihov stvarni kriterij ostaje kolektivni korektiv stvarateljske zajednice, ma koliko heterogena i multivokalna lokalna zajednica već može biti.

Kamen se u suhozidnom krajoliku u nematerijalno kulturno dobro dematerijalizira kroz kulturne prakse, a njihova je osjetljiva interakcijska točka prepoznatljivost. Potencijalno snažan alat konzervatorske regulacije, status kulturnoga dobra od lokalnoga značaja, posve je neiskorišten.⁴² Međe

40 Janet Blake, „UNESCO’s 2003 Convention on Intangible Cultural Heritage – The implications of community involvement in ‘safeguarding’“, *Intangible Heritage*, London 2009., 45-73.

41 Alessandra Broccolini, „Intangible Cultural Heritage Scenarios within the Bureaucratic Italian State“ (dalje: „Intangible Cultural Heritage Scenarios“), *Heritage Regimes and the State*, ed. Regina F. Bendix, Aditya Eggert and Arnika Peselmann, Göttingen 2012., 288.

42 Općina Tkon je 11. lipnja 2007. tako registrirala svoje suhozide, no u kraju bogate krajobrazne baštine upis je ostao nerazrađen i neoperacionaliziran.

pripadnosti lokalnoj zajednici rijetko su posve jasne, one su redovito višestruke, preklapajuće i koncentrične, a njihov je vitalni medij civilno društvo. Usporedimo li popise suhozidnih građevina, one polučene od civilnih inicijativa imaju najveće dosege.⁴³ Na promotrenom istarskom terenu popis kažuna učinjen za potrebe građevinskoga projekta trebao je njihove smještaje i kratak opis kakav dostaje za odmjeravanje prioriteta na gradilištu, dok projekt civilnoga društva uključuje i varijantu obrasca s mjernim podacima. Konzervatorske se intervencije mogu pomoći tipologijama ili uskim teritorijalnim obuhvatima zaštite, no šire i mnogobrojnije uključenosti običnih struktura za propisane registracije nisu prikladne. Duž istočnojadranske se obale po uzorcima može pretpostaviti zbroj od oko deset tisuća lažno svodenih građevina, ne manje od stotinu tisuća pojedinih suhozidnih struktura (zidova, stubišta, rampi, prolaza, prijelaza, kanala, mostova, raznovrsnih spremnika za vodu, nakapnih površina, upuštenih zaklonica za voćke, sušilišta za voće itd.) i između sto tisuća i milijun kilometara ukupne dužine tako građenih zidova, ograda i nasipa. Konzervatorskim je službama u bilo kakvoj realnoj predodžbi rada takav evidencijski posao nedohvatan, dok civilno vođeni inventari kroz dionice lokalno prepoznatljivih oblika i relacijski definiranu baštinu u konačnici adresiraju nematerijalna kulturna dobra svojih stvarateljskih kolektiva. Izvan se lokalne zajednice umijeće stvaranja nematerijalnoga kulturnog dobra ne može zamijeniti tipiziranim tečajem, objavljivanjem priručnika i gledanjem instrukcijskih filmova, što bi bilo analogno narodnim kolima, kakve u udaljenim sredinama plešu nepovezane folklorne skupine zbog toga što su estetski upečatljiva, a ne stoga jer reguliraju život zajednice. Kako je u zemlji začetka zakonski regulirane nematerijalne kulturne baštine četrdesetak intervjuiranih majstora posvjedočilo istraživaateljici, „tradicija nije reprodukcija“.⁴⁴ Time se vraćamo do polazišta provedbe struke, poput inventara ili tipologije.

Regulativne perspektive

Relacijski obuhvat fenomena službu zaštite kulturne baštine stavlja pred zadatke za kakve u promotrenim primjerima još uvijek nema prilagođene alate. Autoritativna teorija konzervacije predviđa interpretativno stapanje

⁴³ Kao sredozemni primjeri: Savino Defacendis, *Le ultime capanne a tholos nel territorio a sinistra del basso corso dell'Ofanto*, Fasano 1991.; Jenar Felix Franquesa, *Les barraques de pedra seca de la Garriga d'Empordà*, Figueres 2012.

⁴⁴ Michelle Bambling, „Japan's Living National Treasures Program: The Paradox of Remembering“, *Perspectives on Social Memory in Japan*, Folkestone 2005., 158.

dva vida kulturne baštine. Nematerijalna kulturna baština „postaje instrumentom za razmatranje u nastajućim integriranim planovima upravljanja baštinom, bivajući i konstitutivnim i strateškim elementom baštine za upoznatost i proizlazeću provedbu održivih i trajućih razvojnih mjera“.⁴⁵ ICCROM-ov povjesničar konzervacije na takvom je mjestu zaključio kako „takav pristup može zorno pokazati nove putove očuvanja kulturne baštine u njezinu najširem smislu“.⁴⁶ „Ako će svetište Ise⁴⁷ biti predloženo za Popis svjetske baštine, odgovor na izazov za podmirivanje kriterija uvrštavanja koji se tiču 'autentičnosti' moguće je zamisliti uz pomoć navoda iz UNESCO-ve Konvencije o očuvanju nematerijalne kulturne baštine.“⁴⁸

Kroz proteklo stoljeće postupno usustavljajućega zanimanja za suhozide ponavlja se sazrijevanje mišljenja koja su dovela do kategorijalnoga razdvajanja spomenika i kulturnih dobara, u dugom hodu od Rieglova definiranja *ungerwollte Denkmal* 1903. do prijelomnih 60-ih godina.⁴⁹ Projekcijski sadržaj baštine tiče se same njezine percepcijske suštine, a krajolik se doima kao platno čiju vjerodostojnost supotpisuje sama priroda. Kamen se u krajoliku čini neodoljivom praznom pločom za upisivanje značenja: „To je uistinu spomenik *našega* doba (...); istraživati Stonehenge znači biti istraživač današnjih zbivanja i podozrijevamo da je uvijek bilo tako.“⁵⁰ Izvorne su i autentične suhozidne građevine u krajoliku Aleksandru Freudenreichu bile najpozvaniji medij očitovanja njegove estetizacijske teorije,⁵¹ slično kao što se i danas bogatstva njihove varijantnosti apstrahiraju za ljubav temeljne harmonije proporcija.⁵² „Izvorno stanje je mitska, ahistorijska zamisao, prikladna da umjetnička djela žrtvuje apstraktnom konceptu u stanju u kakvom nisu nikada postojala.“⁵³

45 Maurano, *La costiera amalfitana*, 24.

46 Jukka Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, London – New York 2011., 281.

47 Šintoističko svetište u Japanu koje, poput suhozida, zahtijeva periodično obnavljanje. Jedan je od popratnih učinaka zadržavanje potrebnih predindustrijskih umijeća.

48 John H. Stubbs, *Time Honored: A Global View of Architectural Conservation* (dalje: *Time Honored*), Hoboken 2009., 276.

49 Françoise Choay, *The Invention of the Historic Monument*, Cambridge 1992.

50 Christopher Chippindale, „The Stonehenge Phenomenon“, *Who Owns Stonehenge?*, London 1990., 9 (isticanje riječi je izvorno).

51 Freudenreich, *Narod gradi na ogoljenom krasu*, 42.

52 Borut Juvanec, *Kamen na kamen*, Ljubljana 2005.

53 Paul Philippot, „Historic preservation: Philosophy, criteria, guidelines“, *Preservation and Conservation: Principles and Practices*, Proceedings of the North American International Regional Conference, Williamsburg, Virginia, and Philadelphia, PA, September 10–16, 1972, ed. Sharon Timmons, Washington, D. C. 1976., 372 (prema: Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, 239).

Načela interveniranja u ageru ili hori stoga odgovaraju vrsti problema pred kakvim smo i u Dioklecijanovoj palači ili, na koncu, pred nekom dugovječnom višestruko prepravljanom slikom: što je „izvorno“, tko je pozvan izricati tu kvalifikaciju i postupati po njoj? U krajoliku su to njegovi kultivatori, a stvar je zajednice da ih povoljnim mjerama u takvoj gospodarskoj utilizaciji prikloni zadržavanju cijenjenih obilježja kakva presežu standarde same kulture. Dosadašnja nacionalna prilagodba agrookolišnih poticaja Zajedničke poljoprivredne politike Europske unije odaje agresivnu borbu za prostor u kakvoj je zakonodavni regulator povlađivao najkrupnijim aspirantima, s krajobraznim tragovima poput rigolovanih i malčiranih padina za plantažni uzgoj po mjeri konzumacija poticaja, koje će se nakon koncesioniranih perioda vratiti javnoj sanaciji uslijed erodiranosti – svojevrsni znak turbulentnih alokacija društvenih resursa koji je vidljiv i iz aviona. Važnost poljoprivrednih poticaja za kulturni krajolik potvrdila se na otoku našega najboljeg sira, gdje se najveći broj ovaca u povijesti oslanja na modernizirane sirane, a paški su ovčari bili voditelji civilne akcije građenja memorijalnih suhozidnih križeva na Kornatu. Vodnjanska subvencija obnoviteljima kažuna predstavlja uspješni pilot-projekt agrookolišnoga poticaja u njegovom još posve nedefiniranom dijelu koji se tiče poljskih građevina.

Izvan relacija gospodarskih krajolika, kakvima su estetska značenja pridavana naknadno, usporedbe regulacije i provedbe krajobrazne brige za suhozide u vodnjanskom nam primjeru pružaju dosadašnju mjeru odgovora na pitanje tko bi danas mogao biti majstor suhozidne gradnje s odgovornostima i obvezama poput onih iz izvorne zakonske formulacije zaštite nematerijalne kulturne baštine. U odgovoru na jedinu postojeću potražnju kroz radionice na koje dolaze kultivatori zainteresirani za gradske subvencije popravljavanja kažuna, to mogu biti samo radnici tvrtke koja od vremena početnoga investitorskoga angažiranja obavlja obnove kažuna oko kojih se radionice priređuju – i to za kažune u tradiciji prepoznatljivoga kružnog tlocrta.⁵⁴ Da se u godinama intenzivne izgradnje primorskih autocesta propisalo oblaganje usjeka suhozidima ili gradnja suhozidnih burobrana umjesto sipanja u žičane okvire, zasigurno bi umijeće slaganja takvih pouzdanih barijera dovelo i do profiliranih zapošljavanja pa i do razvrstavanja prema sposobnostima građenja linearnih i kaskadnih suhozida i uvođenjima u posao novozaposlenih. Potražnja za suhozidnim graditeljima organizira-

⁵⁴ Pitanje izvještenosti u lokalnim varijantama ovoga prostora svojim krovištima unutarnjega profila krnje piramide ističu osobite *kažete* iz Smoljanaca.

nima u zanatski hijerarhiziranu udrugu s usavršavanjima, provjerama i natjecanjima postoji u britanskoj DSWA-i, no njezini su majstori sličniji hortikulturnim umjetnicima nego stočarima, sirarima ili voćarima.

Nastavljajući se na evidenciju kažuna na trasi cestovnoga gradilišta, najizdašniji je plod na Vodnjanštini dao internetski popis građevina i struktura koje su u Hrvatskoj izgrađene kamenom bez vezivne tvari.⁵⁵ Preklapanje područja gusto bilježenih kažuna s terenom na kojem su maslinari 1995. osnovali jednu od najaktivnijih hrvatskih maslinarskih udruga, koja je bila važna i pri određivanju konzervatorskih mjera za preventivnu zaštitu kulturnoga krajolika sjeverozapadne Vodnjanštine, daje opravdanja zamisli kako bi krajolik ovako dokumentirane kulturne vrijednosti trebao biti odgovarajuće respektiran u koeficijentima pri izračunavanju lokalnih visina agrookolišnih poticaja. Tako bi se riješio problem današnje agronomске bezvrijednosti tih građevina, kojima se korisnost s vremenom prometnula iz poljodjelskoga u estetsko područje, a ekonomska domena iz poljoprivredne u turističku. Ukupan bi izračun ostao i dalje agrookolišno relevantan jer svaka takva povijesna gradnja svjedoči o neprolaznoj kultivacijskoj investiciji.

Zaključak

Razlog zašto je srednjovjekovni kompleks pseudokupola Skellig Michael vrlo slobodno obnovljen po labavoj predodžbi kako je mogao izgledati, čak i bez oznaka zatečene visine zidova,⁵⁶ zašto je u rekonstrukciji Newgrangea bez zazora i kritike rabljen beton no zašto je pri obnovi Velikog Zimbabwea zbog uvođenja betona bilo prosvjeda lokalne zajednice⁵⁷, a tucet šintoističkih svetišta se periodičnim reizgradnjama i dalje drže u neodumlom stanju svojega čistog gradiva ne bi li putem prirodnih sila zajamčila komunikaciju s božanstvima⁵⁸ jest u značenjima koja im pridaju njihovi korisnici. Kažuni se nalaze na pola puta od etnografskoga fenomena do elementa reliktnoga krajolika kakav bi uživao tek turističko čuvenje, no zbio im se retradicionalizacijski period u kakvom su sa simbolima poput kože i istarskoga govoda

55 *Crowdsourcing*, aplikacija Suhozid.hr autora arhitekta Filipa Šrajera i geoinformatičara Dražena Odošića.

56 Máiréad Nic Craith, „Heritage Politics and Neglected Traditions: A Case-Study of Skellig Michael“, *Heritage Regimes and the State*, 157-176.

57 Ndoro, *Your Monument, Our Shrine*, 69, 98; respekt integriteta nije tek bizaran jer je tako respektiran ambijent kulta predaka nakon rata poslužio kao mjesto osloboditeljskih evokacija i skupnih terapijskih seansi za veterane (isto, 47). Memorijalni integritet kolektivne akcije bio je važan u izgradnji suhozidnih križeva kornatskoga spomen-polja poginulim vatrogascima.

58 Nad očuvanjem građevina stoljenih sa šumom brinu redovnici. Stubbs, *Time Honored*, 269.

(„boškarina“) modificirali stara i ponijeli neka nova značenja.⁵⁹ Iz toga se razloga pri prosijecanju trase autoceste u području Bilica kod Šibenika, područja guste zastupljenosti maštovitih oblika izvršno građenih *čamera*, nije dogodilo propozicioniranje gradilišta i izmještanje srušenih pseudokupola kao u Vodnjanštini.

Dosadašnjim stanjem očuvanosti ovoga krajobraznoga fenomena možemo biti zadovoljni. Dinamika javnoga interesa i civilnoga aktivizma,⁶⁰ kakav nije postojao prije samo jednoga naraštaja, može podsjetiti na zbivanja u talijanskoj krajobraznoj praksi – od zaštita krajolika i Alberobella iz 30-ih, preko sazrijevanja civilne scene 60-ih godina, etnografije Edoarda Micatija 1972. – 1982. i početka njegovih obnova pseudokupola od 1987., institucionalizacije civilnih udruga u kakvima istaknutu ulogu imaju arhitekti od 2001., sve do važne biokulturne reorijentacije kakva je 2014. deklarirana Firentinskom izjavom.⁶¹ Broj obnovljenih građevina u kontinuiranom lokalnom programu definiranom izvršnim konzervatorskim polazištem ove će godine dosegnuti troznamenkasti zbroj, dok je direktiva agrookolišnih poticaja za nacionalne razrade pred početkom primjene i za obnavljanja suhozida. U odgovarajuće kondicioniranom području imamo potkrijepljeni interes za održavanjem formi i umijeća u krajoliku. Kao i kod simbolike kažuna, tržište društvenih potreba odredit će mjeru amalgamiranja korporativnih inicijativa, državne regulacije i civilnoga društva u održiva i perspektivna rješenja.

Sažetak

Povećano javno zanimanje za kulturni krajolik u primorskom je okolišu dovelo i do prvih konzervatorskih postupanja sa suhozidima, kojima su u članku najprije utvrđena terminološka razgraničenja. Kuriozitetno je da se ova krajobrazna strukturiranja mogu tretirati u različitim vidovima zaštite kulturne baštine – kroz zaštitu krajolika, objekata i vještina – te su u tom smislu njihove zaštite zanimljive i kao stručni ogledi i ustaljivanja praksi. Prostorno planiranje i investitorsko obvezivanje očuvanja kažuna na trasi kroz područje njihove najgušće zastupljenosti pružilo je primjer odmjeravanja sva tri pristupa, od „etnozone“ i preventivne zaštite kulturnoga krajolika, preko postupanja s individualiziranim građevinama do uvriježivanja

59 U takvoj povijesnoj dinamici Istre Kudin most nudi i oslonac poratne usporedbe, kako je to već interpretirano u prostorima poput Palestine (Juvanec, *Kamen na kamen*).

60 Siniša Bodrožić i dr., *Gradimo u kamenu: priručnik o suhozidnoj baštini i vještini gradnje*, Split 2012.

61 Edoardo Micati, *Le capanne a tholos della Majella*, Pescara 1983.; isti, *La capanna abruzzese in pietra a secco*, Pescara 1990., 30; isti, *Pietre d'Abruzzo. L'architettura agro-pastorale spontanea in pietra a secco*, Pescara 1992., 104; Broccolini, „Intangible Cultural Heritage Scenarios“, 294–295.

prakticiranja umijeća potaknutoga tim postupanjem. Postupci zaštite, obnove i očuvanja uspoređeni su s drugima te vrste, sažeto analizirani i interpretirani u skladu s autoritativnim teoretičarima zaštite kulturne baštine. Ostvareni dosezi zaštite i očuvanja uspoređeni su s recentnim talijanskim primjerima. Članak završava prijedlozima unaprjeđenja društvene skrbi za ovaj vid kulturne baštine.

Come dematerializzare il sasso? L'insegnamento dignanese

Riassunto

L'aumento dell'interesse per l'ambiente culturale della zona litorale porta alle prime attività di conservazione dei muri a secco, ai quali nell'articolo vengono innanzitutto attribuite le differenziazioni terminologiche. È curioso che queste strutture paesaggistiche possano essere trattate sotto vari aspetti della tutela del patrimonio culturale – attraverso la tutela del paesaggio, delle costruzioni e delle particolari abilità e competenze – e in questo senso la loro tutela è interessante sia come studio specialistico sia come consolidamento della prassi. La pianificazione territoriale e l'impegno degli investitori nella salvaguardia delle casite ubicate sul tratto che percorre la zona della loro maggiore presenza ha offerto un esempio di valutazione di tutti e tre gli approcci, dall'"etnozona" e la tutela preventiva del paesaggio culturale, i lavori eseguiti su costruzioni individuali, fino al consolidamento dell'effettuazione della perizia che tale atteggiamento stimola. I processi di tutela, rinnovo e conservazione sono stati confrontati con altri processi di questo tipo, analizzati sinteticamente e interpretati in conformità alle teorie autoritarie della tutela del patrimonio culturale. I raggiungimenti della tutela e della preservazione sono stati confrontati con esempi italiani recenti. L'articolo si conclude con suggerimenti per il miglioramento dell'impegno sociale verso questo aspetto del patrimonio culturale.

How to dematerialise a stone? A theorem from Vodnjan

Summary

Increased public interest in the cultural landscape of the coastal environment has led to the first conservation treatment of the drystone walls. This paper addresses the terminological inconsistencies of the process of conservation. It is interesting that this landscape structuring can be approached from various aspects of cultural heritage protection – landscape, physical structures and manual skills – and in that sense, their protection is both an academic exercise and an establishment of practice. Spatial planning and the commitment of investors to the preservation of the *kažun* along the section of the motorway that crosses the territory where they are most densely located presented us with the opportunity to test all three approaches: "etnozone" and the preventive protection of the cultural landscape, the treatment of individual buildings, and the popularisation of the necessary practical skills required for these activities. The author analyses and interprets the methods of protection, restoration and preservation based on the established theories of cultural heritage protection, and compares the findings with examples from Italy. Finally, the author lists suggestions on how to improve manner in which society safeguards this type of cultural heritage.

Prilozi

Sl. 1. Egzibicija pri popravku kompleksa kažuna kod crkve sv. Foške kraj Vodnjana, akcija „Moj kažun – La mia casita“ 2011. (snimio Branko Orbančić).

Sl. 2. Lokalna varijantnost *kažeta* iz Smoljanaca na Savičenštini: žablja perspektiva krunje piramide.

Sl. 3. Unutrašnjost Jurišinož kaŒuna na „Stazi kaŒuna“, koja se u Rovinjskom Selu uređuje od 1997. godine

Sl. 4. Pitanje majstora: Branko Brubnjak iz Mošćeničke Drage na radionici udruge Dragodid u Petrebišćima (Park prirode Učka) 2010.

Sl. 5. Rašina bunja kod Vodica, stanje iz 2009.

Sl. 6. Kudin most na Krupi: vidljivi i nevidljivi dio kamena u krajoliku.

Sl. 7. Lukovi Kudina mosta